

Mine Encl. *Managing Egypt's Poor and the Politics of Benevolence*, 1800-1952, Princeton: Princeton University Press, 2003, 193 pp.

ספרה החדש של מינה אנר בוחן את ההיסטוריה המודרנית של מצרים דרך הווית היחודית של האינטראקציה בין המדינה וענייה. חלקו הראשון של הספר מסתמך בעיקר על חומר ארכיוני מן הארכיון הלאומי המצרי; רשומות בתי משפט ומשטרה, תכתובות אמיניסטרטביות ועצומות שהגישו העניים עצמם, ומתארים את התהוות מערכת הצדקה במצרים בעשורים שלפני הכיבוש הבריטי ואת האינטראקציה בין מערכת זו ועניי מצרים. חלקו השני עוסק בשלהי המאה התשע עשרה ובמהפכת הראשונה של המאה העשרים. הוא מבוסס בעיקר על עיתונות מקומית וזרה ומתמקד בשיח, במספורה ובפרסוריה, כדי להראות כיצד תפסו האליטה המצרית והפקידות הקולוניאלית את העניים. הדיון בהיסטוריה החברתית מרתק ומקורי ביותר, ואילו ניתוח השיח – הן הלאומי והן הקולוניאלי – מוכיח במידה רבה דיונים הקיימים בספרות המחקרית, ולפיכך חדשני פחות.

הפרק הראשון מתמקד בהתהוות מערכת הצדקה של המדינה. בפרק זה מראה אנר כיצד נוספו מנגנוני סיוע ופיקוח למנגנוני צדקה אסלאמיים ועוסמאניים קיימים, ושינו את היחס לצדקה ולעוני בחברה המצרית. עניין גובר במראה של המרחב העירוני, בניקיונו ובבטיחותו, הוליד מדיניות שונה כלפי העניים ומעורבות חדשה של המדינה בטיפול בהם. מסגדים ומוסדות וקף הומרו לבתי מחסה, וגורדים וקבצנים שנתפסו כרחובות קהיר נכלאו בהם. מכיוון שבתי המחסה הללו סיפקו מזון וקורת גג, החלו עניים לבקש להתקבל אליהם. בפרק השני אנר טוענת כי יחסה של המדינה לצדקה ועוני ראויים לה. בקהילה קטנה, כגון שכונה או כפר, אפשרה היכרות אינטימית בין חברי הקהילה לזרות את העניים הנוקשים באמת. מול מנגנון של מדינה בירוקרטית, נדרשו העניים להוכיח שהם אכן ראויים למזון, לרפואה או לקורת גג.

הפרק השלישי מתמקד במוסד ספציפי, תכנית סולון – מסגד שהומר לבית מחסה – כמקרה בוחן לאותה אינטראקציה בין המדינה לענייה. אנר מוצאת עניים שנכלאו בו, ואחרים שהתקבלו אליו מרצונם; עצומות שהגישו עניים בדרישה להשתחרר ממנו, לצד בקשות להיכנס לתוכו. מאותן בקשות אנר לומדת כיצד תיארו עניים את עצמם וכיצד ניסו לשכנע את רשויות המדינה שהם אכן ראויים לסיוע. התכנית הייתה מוסד שנועד לבלוא את העניים, טוענת אנר, אך אלה ניכסו אותו ואימצו אותו כקורת גג וכצורה של צדקה. חלקו הראשון של הספר מצטרף לאחד הדיונים החשובים ביותר בהיסטוריוגרפיה

של מצרים המודרנית, הדיון על תהליך המודרניזציה והתחזקות המדינה המודרנית. את הדיון הזה פתח סימולי מיטשל בספרו *Colonizing Egypt* (1988 Mitchell). מיטשל אימץ את עולם המושגים של הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו ותיאר את ההיסטוריה של

מצרים במאה התשע עשרה כהולך של התחזקות המדינה שהתבטא ביכולתה לכמת, לפק ולשלוט. חאל פהמי, בספרו *All The Pasha's Men*, אשר התמקד בצבאו של מוחמד עלי, טען שמקורותיו של מיטשל – בעיקר מקורות רשמיים וזרים – תיארו תהליך מושלם ודו-כיווני ולפיכך התמיץ הדיון את האמביוולנטיות, את המאבק וגם את אולת הדי והכישלונות בתהליך המודרניזציה של מצרים במאה התשע עשרה (ע' *Falouty*). לעומת מיטשל שחקר בעיקר מקורות רשמיים ותיאור תוכניות שחלקן כלל לא יצאו לפועל, התבונן פהמי ביומיום של מבצעי הגיוס, עבודות הכפייה והחטונות ההמוניים, והצביע על ההתנגדות של המגויסים לתהליך: חיילים שפצעו את עצמם כדי לחמוק מגיוס ואיכרים שנשכו את כפריהם כדי שלא להילקח לעבודות הכפייה. אצל מיטשל תהליך המודרניזציה הוא סיפורה של התחזקות המדינה המודרנית, ואילו לפי פהמי זהו גם סיפורם של הגברים והנשים אשר נאלצו לשלם את מחירה של המודרניזציה, ושל אלה שסירבו לשלם אותו.

אצל אנר, המודרניזציה אינה מתמצה ביוזמת המדינה ובהתנגדותם של העניים, כפי שפציג אותה פהמי. לדבריה, לא זו בלבד שחלק מזימות המדינה לא נדדו בידי עניים, אלא הן אומצו ונוכסו בידיהם והם אף השתמשו בהן בדרך של שהמדינה לא חתה מראש. תיאור יחסה של המדינה לעניים רק במונחיו של פוקו, היא טוענת, מחמיץ חלק מהתמונה, אם לא את התמונה כולה. אנר מתחילה את התיאור שלה באירוע שפוקו כינה 'הכלאה הגדולה', זהו אירוע שהתרחש בצרפת בשנת 1656, אז נשללה חירותו של אחוז אחד מאוכלוסיית פריז. זהו אלה אנשים שהסתובבו ברחובותיה ללא מקצוע, ללא מקום מגורים קבוע וללא מטרה נראית לעין: קבצנים, משוגעים ועניים. הכליאה שירתה מטרה כפולה, טען פוקו: היא פינתה את הרחובותיה של פריז ממרכיבי החברה אשר איימו על ביטחונה, וגם סיפקה כוח עבודה זול וזמין. במצרים של המאה התשע עשרה, לדברי אנר, התרחש תהליך דומה. המדינה החלה לראות בעניים, בקבצנים ובאנשים אשר הסתובבו ברחובותיה של קהיר ללא מטרה נראית לעין מטרה ואף סיכון. הם הסירו את העוברים והשבים, הם הכריזו תיירים וגם נחשבו פושעים בכוח. באותו זמן, שיועו מפעלי הכותנה וההשקיה של מצרים לידים עובדות, והעניים הבריאים גויסו למסדה זו. איכרים שהגירו אל העיר גורשו לכפרים ואילו האחרים נכלאו בבתי המחסה לתקופות של שבועות, חודשים ואף שנים. נוכחותם של העניים ברחובות קהיר לא הייתה חדשה, היא טוענת, אבל מעורבות ישירה של המדינה בטיפול בהם והבירוקרטיזציה של העזקה והפיקוח היו תופעה חדשה. סיוע לעניים שוב לא היה חובה דתית בלבד, אלא חלק ממנגנון של מדינה מודרנית.

על מנת להבין את ההיסטוריה החברתית של מצרים, לדברי אנר, עלינו לקחת בחשבון את פעולותיהם של העניים עצמם ולא רק את המדיניות שהופעלה כלפיהם. המדינה אמנם יצרה מנגנונים של שליטה ופיקוח, אך אנשים מצדם השתמשו בהם

לצרכיהם. היא מראה כיצד קבצנים וגורדים לא נעלמו מרחובות קהיר, כי אם שבו אליה למרות מאמצי המדינה לסלק אותם משם או לכלוא אותם. יתרה מזאת, בעוד תפקידה של המדינה במשטורם של העניים גדל והלך, החלו העניים עצמם לפנות אליה מיוזמתם ולהשתמש בה לצרכיהם. בתי המחסה לא היו רק מקומות שבהם נכלאו קבצנים, הם סיפקו מזון וקורת גג; לכן החלו עניים פונים למדינה בבקשה להקבל אליהם, ולו לקופות קצרות. אלמנים מסרו את תינוקותיהם לבית הספר למיילדות וביקשו שיגדלו שם; עניים שופלו בבתי החולים, אשר הציעו טיפול חינם.

ייחורו של חלקו הראשון של הספר גובע בין השאר מכך שאנר ממקמת את מחקרה בתוך ההקשר העוסמאני-אסלאמי של מצרים ומציגה את השינויים שעברו עליה במאה התשע עשרה במונחים של המשכיות ולא רק במונחים של שינוי. ההיסטוריוגרפיה המצרית המסורתית מציגה את שושלת מוחמד עלי כמייסדת המדינה המצרית המודרנית וכמי שהצליחה להתנתק מהמרכז העוסמאני. את הצלחתו של תהליך המודרניזציה שעברה מצרים באותה תקופה מייחסת אותה ההיסטוריוגרפיה לקשר עם המערב, למשלחות סטודנטים לאירופה ולגורמים של יועצים זרים. אנר, לעומת זאת, מוגישה את מסורת העזקה האסלאמית וגם שורה של מפעלי צדקה – כגון הפקלי, העמאית (בית תמחוי) ואחרים – שמומנו באמצעות אַוְקָאָה, התמסדו עוד בתקופה העוסמאנית והיו הבסיס לטיפולם של המדינה המצרית בעניים.

מספר היסטוריונים של מצרים, כגון חאל פהמי, ג'ורדן טאקר (Tackler) ואוהד סולדיאנו רואים בעבודתם המחקרית גם ניסיון לשלב בהיסטוריוגרפיה המצרית קבוצות חברתיות שלא השאירו עדויות כתובות: עניים, איכרים, נשים ועבדים. קבוצת היסטוריונים הודים אשר כינתה את מחקרה *Subaltern Studies* העמידה בסימן שאלה את יומרתם של היסטוריונים חברתיים לכתוב את סיפורם של הכפפים ושל חוזה של קבוצה זו ראו קפלן (2004); א'הנלון (2004). אחת החוקרות בקבוצה זו, גיאטרי צ'קראוורטי ספיק, טענה במאמרה המפורסם 'כלום יכולים המוכפפים לדבר?' כי מקורותינו הארכיוניים (ובמקרה ההודי אלה בעיקר ארכיונים בריטיים) משמיעים אך ורק את קולם של גברים לבנים, ודרך תיווכם אין הכפפים יכולים לדבר (ספיק 1995). ההיסטוריונים של מצרים המודרנית מקבלים ביקורת זו, אך גורסים כי ההיסטוריוגרפיה המצרית אינה שלמה ללא סיפורם של העניים וללא התייחסות לתפקידם בעיצוב גורלם שלהם.

חלקו השני של הספר עוסק ביחסי הגומלין בין השיח הקולוניאלי והשיח הלאומי. הפקד הרביעי מוקדש למקומם של העניים בשיח הקולוניאלי. יחסה של מצרים לעניים ונוכחותם של קבצנים במרחב העירוני הוצגו, החל מספרות הנוסעים של ראשית המאה התשע עשרה וכלה בעיתונות הבריטית ובכתביה של הפקידות הקולוניאלית במפנה המאה העשרים, כהעזקה לכיבוש. קבצניה של מצרים הפכו, בעיתונות הבריטית, במאמרים

ובקריקטורות, למטפורה למצרים השקועה בחובות וסימלו את מעמדה בין העמים. בעוד הפקידות הקולוניאלית מצמצמת את ההשקעה של המדינה בחינוך, בבריאות ובצדקה, הסבירו אותם פקידים עצמם את שכירות העוני במצרים בבורותם של המצרים ובאדישותם לסבלם של אחיהם, והתעלמו מתפקידה של בריטניה ככוח טובש ומאחזיותה כלפי עניי המדינה ששלטו בה.

הפרק החמישי מתמקד באופן שבו הוצג העוני בשיח הלאומי המצרי. בפרק זה טוענת אנר כי בשלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים החלה האליטה המצרית לראות את עצמה אחראית לרווחתם של עניי מצרים. החל מסוף המאה התשע עשרה, החלו אגודות פרטיות לתפוס את מקומה של המדינה בדאגה לרווחתם של העניים. אגודות אלה התמקדו בסיוע לילדי רחוב, שכן ילדים הוצגו כעתידה של האומה ולפיכך ראויים במיוחד לסיפוח ועזרה. יחסה של האליטה המצרית לעניים, טוענת אנר, שיקף במידה מרובה את השיח הקולוניאלי. העניים נתפסו כאשמים במצבם וכמתחזים המוצעים את דמה של האליטה המקומית והורה כאחת, בדומה לאופן שבו הוצגו מצרים ועניים בשיח הקולוניאלי. בה בעת, הציגה האליטה את יכולתה לפנות את רחובותיה של העיר מקבצניה, כראיה לכך שמצרים אכן ראויה לריבונות לאומית.

לדעתי, הניתוח בפרקים ארבע וחמש פחות חדשני ומרתק מן הדיון בפרקים המבוססים על מחקר ארכיוני. סיעוניה של אנר בדבר הקשר בין השיח הקולוניאלי והשיח הלאומי מזכירים במידה רבה את סיעוניה של לילא אחמד בדבר מעמד האישה בחברה המצרית במפנה המאה העשרים. בספרה: *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate* לילא אחמד מראה כיצד הפקידות הקולוניאלית הציגה את מעמד האישה בחברה המצרית כראיה לכך שמצרים אינה ראויה לעצמאות לאומית ומכאן – כהצדקה לכיבוש (Ahmed 1992). שיח זה השתקף בכתביה של האליטה הלאומית, אשר אימצה את המודל הפטריארכלי של מעמד הביניים האירופי כאדיאל, וגינתה את מנהגי ארצם באותם מושגים, ובאותו להט, כמו הפקידות הבריטית. אימוץ המודל האירופאי, אשר כלל משפחה גרעינית המבוססת על נישואים של אהבה, נתפס בעיני האליטה כצעד הכרחי לקראת עצמאות לאומית. מבחינה זו, סיעוניה של אנר אינם חדשים, ונושא העוני הוא אך דוגמה לאותה טענה.

למרות שפרקי הספר שונים מאוד באופיים ובתרומתם המחקרית, זהו אחד הספרים החשובים ביותר שיצאו לאור בשנים האחרונות בחקר המורח התיכון המודרני. *Egypt's Poor* קורא תיגר על שאלות יסוד בהיסטוריוגרפיה של המורח התיכון המודרני, כגון סיבו של תהליך המודרניזציה וחלקם של המוכפפים בהיסטוריה שלהם עצמם. הוא משלב תקופות שדרך כלל נדונות בנפרד, דהיינו התקופה הסרום-קולוניאלית והתקופה הקולוניאלית, וגם מקורות שדרך כלל נדונים בנפרד – מקורות ארכיוניים לצד עיתונות וספרות נוספים. שילוב זה כשלעצמו הוא אמין, והופך את הספר לחיבור מרתק.

ליאת קוזמא

ביבליוגרפיה

- אויג'לון, רוקלינר, 2004. 'שיקום הסובייקט, לימודי כפופים והיסטוריות של התנגדות בדרום אסיה הקולוניאלית', ג'מאעה 12: 151-198.
- ספינקי, ג'אסרי צ'קרוורטי, 1995. 'כלום יכולים המוכפפים לדבר?', תיאוריה וביקורת 66-31: 7.
- קפלן, סם, 2004. 'אודיסאה הודית: אסכולת ה'Subaltern', מודסטוריה חברתית ללימודי חרבות', ג'מאעה 12: 135-149.
- Ahmed, Leila, 1992. *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*, New Haven: Yale University Press.
- Fahmy, Khaled, 1997. *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitchell, Timothy, 1988. *Colonising Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Toledano, Ehud R., 1990. *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tucker, Judith E., 1985. *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.